

Az erdélyi Mezőség kulturális örökségének kutatása és népszerűsítése

tanulmányok

Készült: a NEA-NO-15-SZ-0262 jelű pályázat támogatásával

© Möller István Alapítvány

© A szerzők

**Nemzeti
Együttműködési
Alap**

Möller István Alapítvány

A bonchidai református templom

Szakács Béla Zsolt

A bonchidai középkori eredetű református templom ma az ismertebb és rangosabb erdélyi műemlékek közé számít. Meglepő, hogy a művészettörténet-írás milyen sokáig nem méltatta kellő figyelemre. Pedig a kezdetek biztatóak voltak: 1872-ben Esterházy János azzal fordult a frissen megalakult Műemlékek Ideiglenes Bizottságához, hogy egyebek mellett Bonghidáról is kitöltené az ún. törzsívet, a műemlék részletes leírását. Ehhez a nyomtatványokat a Bizottság el is küldte, és még ugyanazon évben meg is érkezett az alapos leírás.¹ Ez, bár kéziratban maradt, bitosította a templom ismertségét a műemlékes körökben.

A következő állomást Pósta Béla tevékenysége jelentette. A kolozsvári egyetem tekintélyes régész professzora 1908-ban a Műemlékek Országos Bizottságához jelentést nyújtott be a bonchidai templomról, és hozzá 7 rajzlapot és 12 fényképet mellékelte. Maga a jelentés sajnos jelenleg nincs meg, de a bizottság előadója, Éber László bírálata alapján az elképzelés rekonstruálható. Pósta felismerte, hogy középkori eredetű épületről van szó, bár értelmezése (ciszterci típusú szentélyzáródás, támváltás) ma már nem minden részletében tartható. Éber azonban az egész gondolatmenetet elutasította, szerinte a „román oszlop és párkányrészletek másodelhelyezésűek és egy régibb épületből származik [sic], melynek nyomai a falazatok megvizsgálása révén a jelenlegi, különböző korokban egybetákoltt templomon még esetleg felfedezhetők.”² Ehhez Forster Gyula, a bizottság elnöke azt tette hozzá, hogy Möller István „alkalmilag Erdélybe menetkor nézze meg s tegyen jelentést.”² Pósta köszönőlevelet kapott (a megfogalmazódott kritika nélkül), s mint rendesen, ezúttal is Möllerre maradt a munka érdemi része. Ő 1908-ban majd 1914-ben is kiszállt és értékes

¹ Ma Forster Központ, Tervtár, K-4727. A kapcsolódó iratok az Iratárban: 1872/43, 1872/94, 1872/159.

² Forster Központ, Irattár, 1908/124. A fényképek: uo., Fotótár, P 12120-12133. A felmérések: uo., Tervtár, K-1019-25. Ld. még Magyarország Műemlékei III (1913), 266.

felméréseket végzett.³ Ezek a Pósta által beküldött rajzokkal együtt ma a XX. századi beavatkozások előtti legfontosabb dokumentumaink.

A Romániához került település templomán a két világháború között folytak kisebb jelentőségű beavatkozások. Ezekhez kapcsolódnak Debreczeni László rajzai 1930-ból és 1935-ből.⁴ Maga a felújítás részben Kós Károly részvételével történt.⁵ Ennek ellenére a templom ekkor még mindig nem jelent meg a szakirodalomban: feltűnő, hogy Gerevich Tibor reprezentatív áttekintése a magyarországi román korról teljesen említés nélkül hagyta.⁶ Így az első érdemi elemzés Bíró József már a terület visszacsatolása után megjelent, 1941-es erdélyi művészettörténeti összefoglalására maradt.⁷ Bíró, aki korábban a bonchidai kastéllyal is foglalkozott, s talán ez tette érzékennyé a templom értékei iránt is, lényegében máig tartó érvénnyel jelölte ki annak helyét a XII. századra és átépítését a tatárjárás utánra. Röviddel utána a Kováts J. István által szerkesztett Magyar református templomok c. áttekintés is többször megemlíti.⁸

A helyzet sokáig nem változott a II. világháború után sem. A nagy áttekintések, mint Virgil Vătășianu 1959-ben,⁹ Entz Gézáé 1968-ban (és ennek 1994-es változata)¹⁰ és Hermann Fabinié 1999-ben¹¹ rendre kitértek rá, de anélkül, hogy behatóbban elemezték volna. Ehhez képest hozott jelentős fordulatot Karácsony István alapos tanulmánya 2001-ben, amelyben nemcsak az épület részletes leírását és történetét közölte, hanem izgalmas rekonstrukciós javaslattal is előállt.¹² Az alábbiakban ezekhez a gondolatokhoz kívánunk csatlakozni.

A bonchidai templom szokatlanul összetett jellegű együttes. Mai állapotában lényegében téglalap alaprajzú épület, 26 m hosszú és 12,5 m széles. Négy részből áll: a téglalap alaprajzú, 7,6 x 6,2 m belméretű szentélyből, az 16 x 6 m-es főhajóból, az ehhez északról csatlakozó, ugyanolyan hosszú, de csak 4 m széles mellékhajóból, és a szentély melletti, de külön bejáráttal rendelkező, 7 x 4 m-es toldalékból. Valamennyi tér síkfödémes, de míg a templombelső a szentéllyel s a mellékhajóval egységesen kb. 7,5 m magas, addig a toldalék nem éri el a 3 métert. A szentélyt két nagyméretű félköríves ablak világítja meg, az egyik a keleti fal déli részén (a keleti oldal középső és déli támpillére között), a másik nagyjából a szentély déli fala közepén. A déli

³ Foster Központ, Irattár, K-367/1, 6-12, 1908 és 1914. VII. 8. Az 1914-es kiszállást az indokolta, hogy a református lelkész, Bartók Béla 1914-ben támogatást kért a restauráláshoz és torony építéséhez. Möller ennek alapján megvizsgálta és jó karban találta a templomot, és Éber a toronyépítéshez terveket ígért. Az ügy 1915-ben is folytatódott, amikor Berzeviczy Albert kérdezett utána. Az I. világháború miatt azonban már nem történt beavatkozás. Ld. Irattár, 1914/494, 1914/635, 1915/297.

⁴ Ld. Debreczeni-hagyaték, 1930/1, 1935/152-153. Ld. még másolatban Forster Központ, Tervtár, K.11524-11527.

⁵ Pl. Szatmári László Kós Károly egyházi vonatkozású tervei közt említi a bonchidai templom 1936-os restaurálását. Debreczeni László: Szép Erdélyországból, fatornyos hazámból. Szerk.: Szatmári László, Kolozsvár: Művelődés, 2005, 228. (Szatmári L. jegyzete; a főszevegben Debreczeni ezt nem említi).

⁶ Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei (Magyarország Művészeti Emlékei I), Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1938

⁷ Bíró József: Erdély művészete, Budapest: Singer és Wolfner, 1941/23.

⁸ Kováts J. István (szerk.): Magyar református templomok, 1942, 160., 201., 213., 671.

⁹ Vătășianu, Virgil: Istoria artei feudale în Țările Române. București, 1959, 86, 87, 234

¹⁰ Entz Géza: Erdély építészete a 11-13. században, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994, 31-32., 50-51., 80.

¹¹ Fabini, Hermann: Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen, Hermannstadt - Heidelberg: Monumenta - Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1999, no. 64, 63-64.

¹² Karácsony István: A bonchidai református templom építéstörténete, in: Erdélyi Múzeum 63 (2001), 3-4.sz. 51-64.

falban nagyjából négyzet alakú, 40 cm széles falfülke található. Az északi falban az egykori sekrestyekapu befalazott kőkerete látszik, melyből a jobb szárkő és a félköríves lezárás kétharmada van meg. Az ív és a szárkő élszedéses, ezt alul kifelé lejtő részű állítja meg.

A szentélyt félköríves diadalív választja el a hajótól. A diadalív kőből készült, de a kőfelület csak az ív belsejében látszik, a függőleges síkok meszeltek. A kőfelületen figurális ábrázolás halvány nyoma behető ki: vélhetőleg medaillonokban ábrázolt, kelet felé forduló félalakok, kezükben mondatszalogokkal.¹³ Az ív nyugati pereme élszedéses. Az ív mindkét oldalról párkányól indul, mely részből és pálcából áll, és kifordul a hajó felé (a szentély felé nem). A diadalívpillérek lábazat és élszedés nélküliek, belső oldalukon a felső három kváderkő látszik, alatta meszelés. A déli oldalon ehhez támaszkodik az 1720-as évszámot viselő faragott kőszószék és a párkány felől indul a fa hangvető.

A hajót dél felől két, nyugatról egy, a szentélybeliekkel azonos alakú ablak világítja meg. A déli fal diadalív felőli harmadán befalazott déli kapu maradványa szegmensíves fülkeként mélyed a falba. A nyugati ablak alatt a templom jelenleg egyedüli bejárata; a téglalap alakú, kőkeretes kapu szemöldökkövén barokk kartusban C:G:B: monogram és 1720-as évszám olvasható. A hajó nyugati 3 méterét fából készült karzat foglalja el, rajta orgonával. A jelenlegi fakarzat alatt a déli falban kőből készült konzol és ívindítás maradványa. Hasonló, ma funkciótlan ívindítások a karzatszinten az előbbi fölött a déli falban és az ablak két oldalán a nyugati falban is található.

A főhajó és az északi mellékhajó között háromnyílásos, félköríves árkádsor húzódik. Az ívsort mindkét irányból kb. egy méteres falszakasz indítja. Az ívindításnál mindkét esetben két darabból álló, félpálca-homorlat-félpálca-homorlat-lemez tagolású, kőből faragott párkányt alkalmaztak, mely kifordul a déli oldalra, de az északira csak a keleti (a délin ezen a ponton lefaragás nyoma). A szabadon álló támaszok közül a keleti oszlop, a nyugati hasáb alakú pillér. Egyiknek sincs lábazata. Az oszloptörzs kb. 65 cm átmérőjű, és a nyaktag fölött kockafejzetben végződik. Ennek fejlemeze 70 cm széles, enyhén elfordul a fölötte emelkedő falhoz képest, amely 90 cm széles, így mindkét oldalon részű hidalja át a különbséget. A pillér keleti és nyugati oldalán egy-egy félhomorlatból és lemezből álló egyszerű párkányról indulnak az ívek. Az ívek nem azonos szélességűek, és mivel szabályos félkörívek, a záradékmagasságuk is különbözik. A nyugati ív 3,7 m széles és 4,65 m magas, a középső 4,7 m illetve 5 m, a keleti 3,9 m illetve 4,54 m. Az ívek belső felülete itt is kváderkő, a többi felület meszelt.

A mellékhajó teljesen egyszerű kialakítású. Északi falában közepén és a keleti részén, illetve a nyugati fal közepén a többihez hasonló ablak nyílik. A nyugati karzat erre a hajóra is áthúzódik. A karzat fölött az északi fal nyugati részén enyhe, szabálytalan falvisszaugrás. A tér egyetlen dísz a két északi ablak között 1998-ban elhelyezett, gróf Bánffy Miklósról (1873-1950) megemlékező feliratos tábla.

Az egyszerű kialakítású, téglalap alaprajzú toldalék bejárata az északi oldalon nyílik, megvilágításáról a keleti fal modern, háromosztatú ablaka gondoskodik.

¹³ Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei, Budapest: Akadémiai, 1954, 119. szerint proféták vagy szibillák.

A templom külsején olyan jelenségek is tapasztalhatók, amelyek jelenleg nincsenek közvetlen összefüggésben a belsővel. Az épület nagyrészt vakolt, de a főhajó nyugati fala és déli falának nyugati háromnegyede vakolatlan, itt szabadon látszik a kváderkő. A nyugati falon csak az 1720-as évszámú kapu és a fölötté levő tágas ablak környezete vakolt, annak jelenént, hogy itt az eredeti

kváderfelület sérült. Ebbe a vakolt felületbe, a kapu fölé falaztak be másodlagosan egy négy álló levélből álló kőfaragványt. Hasonlóképpen vakolt (de ezúttal kőszínű) felület található a déli fal nyugati ablaka fölött. A lábazon sűrű vakolat fut végig, de ennek alja már szinte mindenütt hiányzik. Ez a kőfelület azonban korántsem olyan gondos, mint a felmenő falak. A falfelületben két befalazott, keskeny, félköríves záródású ablak látszik a nyugati ablak bal és jobb oldalán; közülük a keleti valamivel szélesebb a nyugatinál. A nyugati alatt, attól kissé nyugatra egy befazott kapu nyoma. Jelenleg a szárkővek felső része van meg, melyek az archivolt három követ hordják. Efölött háromkaréjos vakolt felület, melynek közepe és az archivolt között három íves kváderkő helyezkedik el. A szárkő belső oldalán sarokhengertag, melyet nyaktag és kis kockaoszlop fűz le. A kapu befalazásához szemmel láthatólag másodlagos felhasználású kváderköveket, részben törtkővet és téglát alkalmaztak. A keleti befalazott ablak alatt másik befalazott kapu található, ennek csúcsíves béléstét félpálcák (melyek közül a két külső körtetagos) és hornyok alkotják, melyek bal oldalt a bejárat felé lejtő részűben érnek véget (a jobb oldali megfelelő részlet újabb, pótoló kő lehet). A kaputól és a fölötté levő befalazott ablaktól mintegy méternyire keletre szabálytalan függőleges vonallal ér véget a vakolatlan felület. Ugyanakkor, mint a közvetlenül következő nagy félköríves ablak alatt lehullt vakolat alól kikandikál, a falazóanyag itt is kváderkő lehet, nem tudni, meddig.

A templomot támpillérek veszik körül, de amennyire látható, ezek nincsenek kötésben a fallal. Átlós támpillér található a szentély délkeleti és északkeleti, a mellékhajó északkeleti és a főhajó délnyugati sarkán, valamint a nyugati fal közepén északra hajlóan a két hajó közt is, ahol a főhajó falsíkja kevéssel kiugrik a mellékhajóéhoz képest (ez abból fakad, hogy a főhajó falvastagsága kb. 1 m, a mellékhajóé kb. 80 cm). További, merőleges támpillérek állnak a szentély keleti falának közepén: a déli oldalon kettő, az északi mellékhajóhoz kapcsolódóan három, úgy, hogy ezek közül a keleti nem esik pontosan a sarokra. A támpillérek kétlépcsősek, középmezőben esővetővel, kivéve a déli oldalon található két középsőt. Valamennyi vakolt, kivéve a déli vakolatlan falnak támaszkodót, amelynek csak a tetején maradt vakolás.

Az épületen újkori koronázópárkány fut körbe, megkerülve az alacsonyabb toldalékot, melynek északi homlokzatán a felső sarkokban dorizáló frízrészletek, a kapu két oldalán funkciótlan párkányelemek helyezkednek el. Itt a lábazon is különbözik, kőlapokból rakott.

Nyilvánvaló, hogy az így előttünk álló templom több építési periódus eredménye. Bár a vakolt falfelületek alatti falszövetet nem ismerjük, feltehető, hogy ez eltér a vakolatlanul hagyott kváderfalétól. Ennek megfelelően a mai főhajó nyugati és déli fala lehet a legkorábbi része az épületnek. Ezek határai nem egyértelműek. A nyugati fal (a később kialakított kapu

és ablak kivételével) egységesnek tűnik, ezzel szemben Möller István meg volt győződve arról, hogy ez eredetileg 55 cm-rel rövidebb volt.¹⁴ Ezt ő rajzán a belsőben jelölte, amire talán az emeleti konzolok helyzetéből következtetett (legalábbis azzal összevág, mint látni fogjuk), bár a rajz inkább a belsőben látott falelválást sejtetne. Ha elfogadjuk a Möller által kikövetkeztetett 5,3 m eredeti belső szélességet, és hozzáadjuk a kb. 1,05 m falvastagságot, akkor külső méretként kb. 7,4 m jönne ki. Ezzel szemben a főhajó szélessége kb. 7,8 m. A különbség kb. 40 cm, ami nagyjából megfelel annak a vakolt sávnak, ami a főhajó kiugró homlokzatának északi sarkánál húzódik. Vajon azért maradt ez vakolva, mert ott tényleg véget ér a kváderfal? És ha igen, mi értelme volt a nyugati falat a bővítéskor 40 cm-rel úgy kiegészíteni, hogy utána a fal kb. 20 cm beugrással folytatódjon észak felé? E kérdésekre egy kisebb falkutatással lehetne választ adni.

A ma szabad szemmel látható egyik legfeltűnőbb jelenség az egykori nyugati karzat maradványa. Összesen három ívindítás maradt meg, ezek profilja azonos: félpálcából, homorlatból és lemezből állnak. A karzaton az ablaktól délre levő 70 cm széles, az északi csak 55 cm, de ennek bal oldalát lefaragták. A déli fal emeleti konzolán nyugvó ív (melynek első két réteggöve maradt meg) 71 cm széles, az ezt alátámasztó lemez 80 cm, a pálcá 76 cm; a különbség abból adódik, hogy a tagozatok kifordulnak az egykori karzat külső felületére (de a belsőre nem, ahogy a karzattereket elválasztó ívek falára sem). A földszinti konzol csak 53 cm széles, de ennek belső oldalán lefaragás nyoma látszik; keleti oldala ennek is kifordult.

Ennek alapján olyan kétszintes karzat rekonstruálható, amelynek két támasz tartott a földszinten, ezeket ívek kötötték össze, és ehhez hasonló lehetett az emeleti kialakítás is. Nem tudjuk, hogy akár a karzatalj, akár a karzat volt-e boltozva, vagy síklefedésűek voltak, és csak a gerendázatot hordták az árkádívek. A konzolok elhelyezkedése alapján a karzat kiterjedése is kiszámítható. A két nyugati konzol közt 194 cm a jelenlegi távolság, de az északi konzol csonka; ha ezt korrigáljuk, a távolság 181 cm. A keleti konzolok távolsága a nyugati faltól 182 cm, amiből az következik, hogy a karzat középtere kb. ngyzet alaprajzú volt. A nyugati fal déli

konzola 108 cm távolságra van a déli faltól, és ez megfelelhet az eredeti északi kialakításnak is (itt ma a fal 159 cm, de Möller szerint ebből 55 cm toldás). A karzat két oldalra tehát téglalap alaprajzú volt. A karzat belső teréhez számítandók az árkádívek is, így annak mérete kb. 250 x 540 cm. Az emeleti árkádívek alkalmazása arra vall, hogy a karzathoz torony is tartozott, amely valószínűleg középen helyezkedett el, mint Tompaházán, Csarodán, Nagytornyán és még számos más helyen.¹⁵

A karzattal kapcsolatban Karácsony István fogalmazott meg néhány érdekes felvetést. Mindenekelőtt helyesen mutatott rá arra, hogy a jelenlegi kéthajós elrendezés ellentmondásban áll a karzat eredeti formájával, mivel az északi oldalon nincs hová

¹⁴ Forster Központ, Irattár, K 367/6, rajta felirat „55 ez a méret biztos!”

¹⁵ Karácsony i.m.. A típusról Entz Géza: A csarodai templom, in: Művészettörténeti Értesítő IV. (1955), 206-215..

támaszkodnia. A karzat tehát a kéthajós kialakítást megelőzően készült.¹⁶ Másrészt vannak olyan elemek a két hajót elválasztó támaszsorban, amelyek illenének a karzathoz. Ilyenek az ívsort indító falpillérek párkányai. Karácsony szerint ezek profilja inkább fordított lábazatra jellemző. Az általa három pálcaként leírt tagozat felső eleme azonban valójában lemez, ami valószínűtlenné teszi, hogy ez a rész alsó pozícióban lett volna. Azt azonban el lehet fogadni, hogy a két párkány eredetileg a karzat szabadon álló támaszaihoz tartozhatott.

Karácsony további elgondolása az oszlopra vonatkozik. Helyesen mutatott rá arra, hogy ennek fejezete szervesen kapcsolódik a rá terhelődő árkádívhez, ugyanakkor a fejlemez 70 cm szélessége megfelel a karzat ívszélességének. Ennek alapján az oszlopot az egykori karzat egyik támaszával azonosította, mégpedig az egyik emeletivel, mivel a földszinti ívindításnál az oszlop közel egy méterrel magasabb. Elképzelése érzékeltetésére rekonstrukciós rajzot is közölt. Ez a rajz világosan fejezi ki a szerző elképzeléseit, egyszóval rögtön láthatóvá is tesz több problémát.

1) A rajzon a déli ívek keskenyebbek az északiaknál, ami abból adódik, hogy Karácsony nem vette figyelembe azt a Möller által felvetett lehetőséget, hogy a mellékhajó árkádsora nem a korábbi templom északi falának helyén áll, hanem attól északabbra. Ebben a tekintetben Möller elgondolása valószínűbbnek tűnik, legalábbis mindaddig, amíg falkutatás vagy ásatás ezt nem cáfolja.

2) Aránytalannak tűnik, hogy a karzat emeleti része jóval magasabb a földszintnél, amit Karácsony azért rajzolt így, hogy a 265 cm magas oszlop ott elférjen.

3) Feltűnő, hogy míg a déli ívek félkörívesek, addig az északiak és különösen a középsők nyomott kosárívesek. Ezt azért alakította így a szerző, hogy az ívek azonos záradék magasságúak legyenek. Nem vette azonban figyelembe, hogy a kosáríves lezárás a középkorban nem jellemző. Még a karzatnál későbbi, a mellékhajót elválasztó ívsor is egységesen félköríves, még ha eltérő szélességük miatt a záradékuk különböző magasságú is.

¹⁶ Karácsony i.m.

Ezt feltételezhetjük a karzat esetében is. Mivel a középrész, mint láttuk, mintegy 70 cm-rel szélesebb volt a melléktereknél, így ez utóbbiak nyílása 55 cm, a középnílás 90 cm sugarú ívvel rekonstruálható, vagyis az utóbbi kb. 35 cm-rel magasabb ívzáradékkal.¹⁷ Ebből az következik, hogy a karzat sem lehetett olyan magas, mint azt Karácsony feltételezte, hiszen ennek magasságából lejön a középrészen számított magasabb ív. Az eddigi felmérések alapján számítva a földszinti ívindítás 175 cm magasságú (ami megfelel az eredeti támaszok magasságának), a középső ív záradéka 265 cm lehetett, vagyis a karzat talajsintje nem vehető 270 cm alá. Mivel az emeleti ívindítások 5 m magasságban vannak, az emeleti támaszok magassága nem haladhatta meg a 230 cm-t. Az oszlop fejezettel együtt 265 cm magas, tehát nem fér el a karzaton.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Karácsony ötlete teljesen elvetendő. Mindezen mérések a mai talajszinthez viszonyították a magassági méreteket. Elképzelhető, hogy a korai fázisban ez ennél mélyebben volt, azaz az oszlop a karzataljhoz tartozhatott. Karácsony maga is kijelentette, hogy a hasonló kialakítású karzatoknál mindig az oszlop van alul. Igaz, a déli falban található befalazott kapuk nem utalnak jelentősebb szintemelkedésre. Ugyanakkor azt sem tudjuk, hogy a jelenleg szürkéskékre festett oszlop mennyire monolit a fejezetével együtt. Ahogy annak teljes méretét sem ismerjük, hiszen láthatólag folytatódik a jelenlegi fapadló alatt, s így még azt sem tudjuk, nincs-e lábazata. Összességében tehát Karácsony karzatrekonstrukciója némi korrekcióval elfogadható, és még annak is nagy a valószínűsége, hogy az oszlop is beilleszthető ebbe.¹⁸ Azt a Vătășianutól származó másik elképzelést, hogy eredetileg a diadalívet tartotta volna, Karácsony joggal utasította vissza.¹⁹

Az oszlop fejezete olyan kockaoszlopfő, amelynek sarkán él fut. Ez a kialakítás kis méretben a déli befalazott félköríves kapuról is ismert. A kapu eredetileg félköríves volt, szárkövei (melyeknek csak felső darabjai maradtak meg) sarkán kis háromnegyedoszlop futott, melyet kockaoszlopfő zárt. A három kőből álló archivolt fölött háromkaréjos vakolt felület látható. Hogy mit takar ez a vakolás, nem tudni, az azonban valószínűtlen, hogy ez a háromkaréjos befoglaló forma lett volna az eredeti kapunyílás, amit később félkörívesse szűkítettek.²⁰ A fejezettel ellátott sarokhengertagos forma jól ismert a marosszentimrei templom kapujáról is. Itt az archivolt belső oldalán olyan álló leveles motívum található, amely hasonlít a bonchidai nyugati kapu fölé befalazott faragványra. Ez a kombináció előfordul még a szenterzsébeti templom befalazott északi kapuján is. Maga az álló levélsor alighanem a gyulafehérvári székesegyházból eredeztethető, ahol a Szent László és Könyves Kálmán korára tehető fázisából származó fejezeten maradt meg. Ismert még egy nagyváradi kapuról is.²¹ Mindezek az emlékek a XI. század vége és a XIII. század eleje közt szóródnak, ami megnehezíti a bonchidai első fázis datálását is; mindenesetre valószínűleg még a XII. századon belül érdemes a helyét keresni. Ehhez a fázishoz tartozhatott a déli fal befalazott

¹⁷ Abban az esetben, ha a mellékterek keskenyebbek a középtérnél, a középnílás magasabb az oldalsókál, mint pl.

Tompaházán, Nagytoronján, vagy (amennyire ez az átalakítások ellenére látszik) Bodrogszentesen. Fordított esetre is van példa: Zobordarázson a középső nyílás a keskenyebb, így záradékmagassága alacsonyabb az oldalsóéknál.

¹⁸ Végül esetben az sem zárható ki, hogy az oszlop a karzat középső ívét tartotta, mint a hontvarsányi karzat íveit alátámasztó oszlopok; a méret ehhez éppen megfelelné, bár a nyílás nagyon leszűkülne.

¹⁹ Vătășianu i.m. 87.

²⁰ Így Karácsony i.m.

²¹ Karácsony i.m.. Ld. még Havasi Krisztina: Boroskrakkó XIII.századi templomáról, in: A szórvány emlékei. Szerk.: Kollár Tibor, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2013, 97. A kérdést ld. még bezetű tanulmányomban.

keskeny, nyugatabbi ablaka is. Ennek keleti párja azonban valamivel szélesebb, és körülötte a falszövet is rendezetlenebb, ami talán arra utal, hogy már a bővítéskor keletkezhetett. Így az első templom eredeti hossza körülbelül a gótikus kapuig, esetleg csak az ettől nyugatra eső támpillérig tarthatott. Eredeti szentélyzáródásához mindaddig nincs támpontunk, amíg azt ásatás fel nem deríti.²²

A mai szentély, mely valamivel szélesebb a főhajónál, bizonyosan átépítés eredménye. Az ehhez köthető részletformák szegényesek. Biztosan ekkor készült a diadalív, mely félköríves, a hajó felé élszedéses, párkánya lemezes-rézsűs. Talán ezzel egykorú a sekrestyekapu, mely szintén félköríves, de élszedése gótikus jellegű. A diadalív kőfelülete megfelel a mellékhajó árkádsorának is, bár ott nem alkalmaztak élszedést, és az egyetlen nem másodlagosnak tűnő párkányforma kissé eltér a diadalívétől (rézsű helyett félhomorlatot alkalmaztak). Ennek alapján elképzelhető, hogy az egyenes szentélyzáródás,²³ a mellékhajó és az azóta lebontott sekrestye egykorú volt, de az sem lehetetlen, hogy egymást követő fázisokban épültek. A részletformák alapján lehetséges az eddigi irodalom által javasolt XIII. század második fele, de ennél későbbi időpont is elképzelhető, illetve, ha az építkezést több fázisra bontjuk, ennek egyes elemei a késő középkorig, sőt a kora újkorig is kiterjeszthetők. Bizonyos ugyanis, hogy a délnyugati kapu már egy késő gótikus fázis eredménye. A nyugati kapu és az ezzel egykorú, 1720-as datálású szószék Gróf Bánffy György építkezéséről tanúskodik. A hagyományőrző erdélyi környezetben még a kora újkorig is elképzelhető, hogy az átalakítások alapvetően korábbi építőelemeket használnak fel újra, így a művészettörténet számára szinte megragadhatatlanok.

²² Möller rajzán (K-367/11) félköríves záródást feltételezett, ilyenről ír Entz is (i.m.1994 31.). Fabini szerint eredetileg szentélynégyszöggel is rendelkezett.

²³ Ennek datálási nehézségeiről helyesen nyilatkozik Karácsony, i.m..

A történeti forrásokban Bonchida 1263-ban bukkan fel először, ekkor már a ma ismert nevén.²⁴ A helységnév alapján itt egy Bonc nevű személy állított hidat a Kis-Szamoson.²⁵ Az 1263-as oklevél szerint István ifjabb király a Csák nb. Kendertói Máté bonchidai földjére települő szabadoknak kiváltságot adott.²⁶ Innen tudjuk, hogy a birtok eredetileg a Csák nemzetség egyik ágához tartozott. Azonban a XIII. század végének zavaros körülményei közt ezt a birtokukat elvesztették, és Kán László kaparintotta meg: 1307-12 közt az erdélyi vajda rendszeresen innen keltezte okleveleit.²⁷ A Csák nemzetség azonban nem adta fel: 1315-ben Máté fia Miklós oklevelekkel bizonyította, hogy Bonchida régtől fogva birtoka.²⁸ Ez azonban hatástalan maradhatott, így a Csákok hamisításhoz folyamodtak: 1317 körül 1245-re hamisított oklevél szerint IV. Béla Lónya fia Lászlónak visszaadta azokat a birtokokat, amelyeket Csák fia Gurg I. Bélától kapott.²⁹ Ennek ellenére a Csákok soha többé nem kapták vissza; így 1321-ben Tamás vajda egy évre átengedte, amiből arra lehet következtetni, hogy ekkoriban vajdai birtoknak számított.³⁰ 1330-ban, 1337-ben és 1339-ben is itt tartott közgyűlést a vajda.³¹ Végül Zsigmond király Losonci Dénesnek adta Bonchida királyi falut 1387-ben, és ettől kezdve az a Bánffy-család kezén maradt.³²

Magáról a templomról közvetlen adatunk nincs. 1332-34 között Márk nevű papja évi átlagban 141 denárt fizetett, ami a megye második legmagasabb összege.³³ Ennek felel meg a tekintélyes templom is. Mivel nem tudjuk, mikor jutott a Csákok kezére a falu, a templom építői is nehezen határozhatók meg. Györffy György szerint királyi adományból részesültek benne. Maga a Kendertói vagy Miklós-ág a nemzetség jelentéktelenebb ágai közé tartozott, az 1315-ben pereskedő Miklós a Trencsényi ágbeli István szolgálatában állt.³⁴ A XII. századra meghatározható építkezést köthetjük még a királyi birtokláshoz, de akár a frissen Csák kézre került falu új tulajdonosaihoz is (vajon közéjük tartozott az ismeretlen hídverő Bonc is?). Az bizonyos, hogy a központi fekvésű birtok a tatárjárás előtt tekintélyes lehetett, s ennek felelt meg templomépülete is. A tatárjárás idején (vagy utána) elnéptelenedhetett, s az újratelepítést segíthette az 1263-as kiváltság. Az eddigi irodalom ezzel hozta összefüggésbe a templom átépítését, ami kétségkívül vonzó elképzelés. Ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy a XIV. század első évtizedeiben fontos politikai szerepet betöltő település temploma a vajdák (akár Kán László, akár utódai) gondoskodása révén újult meg. Későbbi sorsa pedig a losonci Bánffyakéval forrt össze.

²⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV., Budapest: Akadémiai, 1963-1998, II. 61-62.

²⁵ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Budapest: Akadémiai, 1988, I. 235.

²⁶ DL 61148; HO V. 40., Reg.Arp. I. no. 1799, EO I. 206. no. 240., vö. Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig, Budapest, 1902, 98-99.

²⁷ EO II. no. 80., 167., 195.

²⁸ DL 61167; MES II. 708-709., AOkI. IV. 123., EO II. 110-111. no. 239.

²⁹ Df 207009; CD IV/1. 392-393., CD VII/1. 112., DAPI. 175., Csáky I. 5.; Reg.Arp. no. 824., EO I. 123. no. 2. és 190. no. 200., vö. Karácsonyi i.m. 20-21.

³⁰ EO II. no. 409., vö. 569.

³¹ EO II. 673, 675, 962., 1055.

³² Bánffy I. 396., ZsO I. 10. no. 91., ld. még uo. no. 95.: iktatás

³³ Vat. I/1. 98, 100, 113, 121, 128., Györffy II. 56.

³⁴ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Budapest: Akadémiai - Nap, 1995 (reprint), 338.